

## ПОДХОДИ КЪМ ИСТОРИОГРАФСКИТЕ СПОРОВЕ

Проф. Румен Даскалов

На 4 юли 2018 г. в София проведе първото си заседание смесената Българо-македонска комисия за решаването на исторически и образователни въпроси, създадена по Договора за добросъседство между двете държави, подписан на 1 август 2017 г. в Скопие. Според изявление на председателя на българската група проф. Ангел Димитров, историк и дипломат, дадено след третата среща от 29-30 ноември 2018 г., македонската страна, като няма сериозни аргументи и исторически източници, „започва да използва средства, които да релативизират историята. Подходът е с пристрастие към постмодерна конструкция, в която се поставя под съмнение сериозността на научното изследване“. Използват се неубедителни „теоретични хватки“.<sup>1</sup> Препънкато на продължаващите и досега безплодни заседания на тази (паралелно с която работи и друга, още по-безнадеждна - по „съгласуване на учебниците“) се оказват не само въпросите на новото време, а и Самуиловата държава отпреди десет века, по която излязоха и статии в централни вестници и агенции.<sup>2</sup> Въсъщност, спорните исторически въпроси едва ли ще могат да се решат с комисия, дори ако в нея се стигне до някаква форма на изнудено съгласие от едната или другата страна.

В настоящата работа се занимавам с българо-македонските, а също и с по-ранните сръбско-български спорове и по-драматично казано – „историографски войни“ по въпроси на средновековната история, централно място сред които заема Самуиловата държава. Българо-румънските спорове за Средновековието съм разгледал в студия, включена в наскоро издадена книга.<sup>3</sup> Не съм разглеждал, макар да съм ги споменал, българо-гръцките спорове. За Средновековието те не са особено съществени, за разлика от споровете за Новото време.<sup>4</sup> Не съм се занимавал и с гръко-македонските историографски спорове, които касаят елино-македонската античност.

Споровете-войни между сръбски и български автори, които са най-ранни и започват със сръбска атака, са движени най-вече от съперничеството за Македония, започнало след създаването на Екзархията (1870-1871 г.) и

---

<sup>1</sup> <http://bnr.bg/horizont/post/101052290/prof-angel-dimitrov-dano-v-makedonia-da-razberat-che-naukata-ni-zadaljava-da-badem-otgovorni>

<sup>2</sup> Пламен Павлов, *Истината за цар Самуил*, в. Дума от 4 октомври 2014 г., бр. 229: <https://duma.bg/istinata-za-tsar-samuil-n86798>; Пламен Павлов, „Цар Самуил е един епохален държавник от европейска величина“ (интервю за агенция „Фокус“ от 6 октомври 2018 г.): <http://focus-news.net/opinion/2018/10/06/47689/prof-plamen-pavlov-istorik-tsar-samuil-e-edin-epohalen-darzhavnik-ot-evropeyska-velichina.html>

<sup>3</sup> Румен Даскалов, „Враждата за Средновековието: българо-румънските историографски междуособици“ в *Преплетените истории на Балканите*. Т. 3. *Споделено минало, оспорвани наследства*. Съст. Румен Даскалов и Александър Везенков. София: Нов български университет, 2015, 286-366.

<sup>4</sup> Тези спорове съм разгледал в друга работа – вж. Румен Даскалов, „Българо-гръцки преплитания“ в *Преплетените истории на Балканите*. Т. 1. *Национални идеологии и езикови политики*. Съст. Румен Даскалов, Чавдар Маринов, София, Нов български университет, 2013, 157-247.

засилено след Руско-Турската война от 1877/78. По това време самите македонци, поради неразвитост на национално самосъзнание с отделни изключения, не са самостоятелна страна. Фактор в историографските спорове македонците стават най-вече след учредяването на македонска република в Титова Югославия и то не веднага, а след създаването на научни институции, натоварени с национално строителни задачи и с формирането на научни „кадри“. Първоначално тези спорове се водят успоредно с българо-сръбските в югославския контекст, подновени след разрива между Тито и Сталин, а после развиват и собствена динамика, която не винаги следва кривата на съветско-югославските отношения. Споровете на българските със сръбските историци касаят не толкова етническата принадлежност на средновековни личности и явления, колкото етническата принадлежност на населения, а оттук и на населяваните от тях територии. Всички спорове са прицелени в съвремието, доколкото историческото наследство от личности, събития и населения е важен символен ресурс за изграждане на модерни национални идентичности, а до средата на XX век и за претенции за територии по „историческо право“.

Проследявам споровете от започването им до днес, в тяхната хронология и еволюция. Открояват се четири етапа: от 70-те години на XIX век до войните (Балканските и Първата световна), в междувоенния период, след Втората световна война - епоха на социализма за България, Румъния и Югославия, най-сетне, след падането на социалистическите режими. За историографските спорове войните (Балканските и Първата световна) са ключови поради промените в териториален и етнически план, а социализмът също носи своеобразие. Централната позиция на България в спорове с всичките ѝ съседи (без Турция, с която спорът е друг) се обуславя от нейното поражение във войните и краха на националите ѝ стремежи и цели, възвисени в „идеали“.

Занимавам се най-вече с професионалната историография и по-малко с множеството пропагандни брошури от обществени дейци или историци-аматьори с други професии, които са на историческа тема или включват историческа част. Трудно е обаче да се прокарат граници между защита на национална позиция, стигаща до директна пропаганда, и „сериозна“ наука и професионализъм. Най-напред, понеже предходните историци, а много историци и досега действат в ролята на „строители на нацията“ и поемат защитата на „исторически права“ върху определени населения и територии съвсем съзнателно и полемично. Дори онези, които нямат подобно намерение, биват „четени“ по този начин във време, което политически е „актуализирало“ даден въпрос от миналото и тогава се гледа със задна дата как се е изказал авторът по дадения въпрос. Общо очакване е, че чуждите автори са по-„неутрални“ и могат да избягнат национални или други пристрастия. Всъщност, и те биват въввлечени в споровете от националните историци, особено когато тяхното мнение съвпада със собственото и предполагаемо гарантира неговата „истинност“ и „обективност“.

Споровете се водят най-вече от национални историци, т.е. специалисти по история на собствения народ, които заемат национални позиции в негова отбрана против други национални историци, ангажирани в защита на представяваните от тях народи. Историческата „истина“ и „обективност“, за чиито бранители историците винаги се представят, е истината от национална гледна точка, противопоставена на други национални истини. Това неизбежно поставя отпечатък върху представянето на историческите събития от съответната перспектива и до контрастиращи перспективи към „едно и също“

нещо. Стремил съм се да представя различните възгледи и техните аргументи, а също стратегиите и тактиките за обосноваването им, без да вземам страна, макар известно понятие за историческа истина да прозира в самото представяне и косвено в тяхното сравнение. По-радикално съм на мнение, че ако фактите в голяма степен могат да се установят, тяхното осмисляне и свързване в разказ, както и заемането на позиция, не са въпрос на истинност.

Предвид ожесточеността и продължителността на историографските спорове, към тях е приложима метафората за историографски битки и войни. Те могат да се схванат като подвид на т.нар. „войни за историята“ (history wars), разбирани като „културни войни“ по определен исторически въпрос в дадено общество.<sup>5</sup> Български пример е „случаят Батак“<sup>6</sup>, румънски пример е „войната“ около някои представи за Трансилвания в учебник по история<sup>7</sup>, а има и гръцки пример с представянето на „катастрофата“ в Смирна в 1922 г.<sup>8</sup> Напоследък нещо подобно се случи у нас и по повод на представянето на комунизма в учебниците. Историографските войни са по-специализирани спорове между историци, докато „войните за историята“ имат по-широка обществена проява и видимост, макар разликата да е относителна. Относителността се дължи на това, че от една страна, във войните за историята участват и професионални историци и се черпят аргументи от специализираната „научна“ историография, а от друга страна, специализирани историографски спорове могат да получат широк обществен резонанс, ако засегнат болезнени обществени нагласи.

Настоящата работа не попада на празно и неразработено поле. Без да се наемам да правя систематичен и тематичен обзор на наличната обща литература, ще открия само някои работи, които смятам за особено релевантни към настоящето изследване. В историята на историографията се срещат рефлексивни работи, които тематизират историографски спорове. От такъв вид е сборникът „Оспорвани територии и споделено минало“ под редакцията на Тибор Франк и Франк Хадлер, резултат от мащабно колективно изследване на петнадесет случая на „припокриващи се (overlapping) национални истории“ в модерна Европа, т.е. национални историографии, които спорят относно едни и същи географски зони. Главната идея там е да се види как историците на съседни държави пишат за общо минало в споделяни територии и как последвали териториални промени водят до промени в историческата перспектива и на двете страни в спора. Тъй като двете нации са споделяли едно и също пространство, техните истории са силно свързани една с друга и елементи от единия национален разказ са част и от другия, при което те взаимно

---

<sup>5</sup> Вж. *History Wars. The Enola Gay and Other Battles for the American Past*, eds. Edward Linenthal, Tom Engelhardt, New York, 1996; Stuart Macintyre, Anna Clark, *The History Wars*, Victoria, 2003; Christopher Bickerton, „France’s History Wars” – *Le Monde Diplomatique*, English edition, February 2006; Giuliano Procacci, *La Memoria Controversa. Revisionismi, Nazionalismi e fundamentalismi nei manuali di Storia*. Cagliari, 2003; *The Palgrave Handbook of Conflict and History Education in the Post-Cold War Era*, eds. Luigi Cajani, Simone Lässig and Maria Repoussi, Palgrave, 2019.

<sup>6</sup> Alexander Vezencov, „Das Pojekt und der Skandal ‘Batak’” – *Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft*, 2010, no 2, 250-272.

<sup>7</sup> Constantin Iordachi, „‘Entangled Histories’: Re-writing the History of Central and Southeastern Europe from a Relational Perspective” – *Etudes Européennes*, 2004, 1-13.

<sup>8</sup> Antonis Liakos, „History Wars: Questioning Tolerance” in: *Discrimination and Tolerance in Historical Perspective*, ed. by Gudmundur Halfdanarson, Pisa, Pisa University Press, 2008, 77-92.

се контестира и създават негативен образ на Другия като враг. Особено остър проблем възниква в случаите, когато едната страна претендира, че нейната териториална „люлка“ лежи извън границите на собствената национална държава, което може да доведе до искания за ревизия на националните граници. Проблемът е също така остър, когато млади национални държави са част от по-стари територии и новите държави се стремят да си създадат историческа легитимност с изобретяване на антично или средновековно минало. Тук лесно разпознаваме българо-македонския случай, макар той да не се третира в работата. Съставителите отбелязват трудностите, идващи от противоположните дефиниции на проблемите от различните страни, а също от силно политизирания начин, по който се пише историята на „припокриванията“ в подобни географски зони в специализираните исторически съчинения и затова са предпочели да сравнят и анализират как „едни и същи“ проблеми са третирани в синтетични (т.е. по-обща) национални истории от двете страни на границата. Балканите присъстват с Босна-Херцеговина, чието включване в сръбския и в хърватския национални разкази е изследвано от Робин Окей.<sup>9</sup>

В близка до тази рамка е и книгата с подзаглавие: „Споделено минало, оспорвани наследства“, резултат на мащабно изследване на „преплетените истории на Балканите“, което ръководих. В него са поместени няколко студии за оспорвани наследства от споделена история в балканските национални историографии, било за да се отхвърлят, било да се усвоят: наследството на античните траки, оспорвано между Румъния, Гърция и България (работа на Чавдар Маринов), византийското наследство, предмет на спор между Гърция, България, Сърбия и Румъния (студия от Диана Мишкова), българо-румънските спорове за средновековието (Румен Даскалов), споровете около османското наследство (Бернар Лори) и разнобоят в разбирането за националното възраждане в балканските историографии (Александър Везенков и Чавдар Маринов).<sup>10</sup> Може да се каже, че настоящата работа продължава този интерес към историографските спорове за „преплетена“ или споделена (обща) история, като го разпростира отвъд отделни „преплитания“ и „пресичания“ на историите, пораждащи „припокривания“ в историографиите, също върху цялостни национални разкази за Средновековието, особено протичащите на общ терен български и македонски разказ.

Историографската литература за Македония, да не говорим за тази от други социални и хуманитарни науки като лингвистика, социология, антропология, политология, е почти необятна и не бих се наел, нито е нужно да я разглеждам. За позиционирането на настоящата работа ме интересуват най-вече работи, тематизиращи самите историографски спорове за Македония между български, сръбски и македонски учени. В тази връзка трябва да бъдат споменати най-вече работите на Щефан Трьобст, Чавдар Маринов и Улф Брунбауер. Те не се опитват и дори избягват да вземат страна, а представляват по-скоро третиране на функцията на историческото познание за изграждане на

---

<sup>9</sup> Tibor Frank and Frank Hadler, *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe*. Palgrave Macmillan, 2011, особ. 1-13, а за случая Босна-Херцеговина, 349-371.

<sup>10</sup> *Entangled Histories of the Balkans. Volume Three: Shared Pasts, Disputed Legacies*, eds. Roumen Daskalov and Alexander Vezhenkov, Leiden and Boston, Brill, 2015. И на български: *Преpletените истории на Балканите*. Т. 3. *Споделено минало, оспорвани наследства*, съст. Румен Даскалов и Александър Везенков. София, Нов български университет, 2015.

национални идентичности и за легитимация на собствената нация и оправдаване на нейните териториални и други претенции - исторически „жанр“, известен като защита на „исторически права“. Във всички тях е представен и по-общия общественно-политически контекст, на който се разгръщат споровете и тяхната извъннаучна мотивация.

Книгата на Трьобст (най-ранна) се занимава с българско-югославските политически и научни спорове за Македония от 1967, когато започват (всъщност по-рано) до 1982 г.<sup>11</sup> Те са анализирани в рамките на отношението (nexus) политика – историография във връзка с много дискутирания въпрос „пристрастност“ и „вземане на страна“ (Parteiligkeit, англ. commitment), респективно неангажираност и „обективност“ (Objektivität) на историческото познание. Методологически Трьобст се солидаризира с възгледа на радикалния икономически и социален мислител Имануел Уолърстийн за невъзможност за „свободна от ценности“ историческа социална наука (защитавана от Макс Вебер) и че трябва открито да се признае интегрална връзка между историческа наука и политика. Той предлага компромисно и не съвсем убедително „вземането на страна“ и „обективността“ да се третират като крайни точки на една скала, а не като взаимно изключващи се понятия. Тази скала според него е приложима не само за източноевропейските условия, а и за изследванията на историческата наука в други обществени системи. Върху нея той определя отношението „история – политика“ специално за бившия Съветски съюз и на държавите от тогавашна Източна Европа като „взаимозависимост“ (Interdependenz) по посока на „корелация“ и „взаимно повлияване“ (wechselseitige Beeinflussung), а не като по-слабото „взаимно обуславяне“ (wechselseitige Abhängigkeit).<sup>12</sup>

Взаимната зависимост и преплитане (Verflechtung) и „симбиозата“ между наука и политика – „политизиране на историческата наука“ и „историзиране на политическия сектор“, се изразяват в ред неща, като: преминаване на хора от единия в другия сектор или двойна функция, при което историци стават министри и депутати, или ръководители на отдели в Централния комитет на комунистическата партия, а партийни бюрократи и генерали чертаят желателното развитие на историографията – създавайки хибридни тип „историзиращи политици и политизиращи историци“. <sup>13</sup> От същия вид е пряката политическа поръчка на историографията и задаване на посоката на изследванията, специално в македонския случай - за изграждане на македонската нация чрез обосноваване на тезата за хилядолетна история на македонския народ и преобразуването му в нация, както и защитата на тази нация.<sup>14</sup> Според Трьобст решаващ момент е именно степента на политизиране на науката, а не толкова конкретната идеологическа оцветка.

---

<sup>11</sup> Stefan Troebst, *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967-1982*. München, R. Oldenbourg Verlag, 1983 (Има и превод на македонски език: Стефан Требст, *Бугарско-югословенската контроверза за Македонија 1967-1982 година*. Превод С. Поповска, Скопје, 1997).

<sup>12</sup> Troebst, *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse*, 23-39.

<sup>13</sup> Пак там, 15, 29-30 и 52-53.

<sup>14</sup> Пак там, 42-46, 54-55. Обратното според Трьобст би било относителна еманципация на историческата наука от политиката, пространство за необвързани с цели изследвания (37, 54).

Същото явление Трьобст счита за присъщо и на българската историография.<sup>15</sup> Но все пак смята македонската за по-пряко политически зависима. На българската признава известна еманципация от политическа опека, известна либерална тенденция в процеса на десталинизация и деидеологизация, както и допускане на вътрешни спорове и критика. Обаче тъкмо в българските исторически изследвания за Македония вижда най-ясна и парадигматична проява на сближението между политика и наука в България и завръщане към националните позиции от предвоенния период, започнало през 1956-1958 и насърчено и от т.нар. „комсомолски тези“ на Тодор Живков от 1967 г., за да се стигне до краен национализъм тъкмо в ожесточението на борбите за непризнаване на македонски език и нация.<sup>16</sup>

Трьобст сравнява ефекта на споровете за Македония върху двете историографии. Българската ситуация според него е различна от македонската, понеже тук първоначално повечето историци приветствали вдигането на табуто по македонския въпрос в средата на 60-те години като компенсиране на усещаната липса на национална история. Но тази новопридобита научно-административна и политически-публицистична свобода бързо довела до самоконтрол и методологическо втвърдяване на този сектор на българската историческа наука, за разлика от живите полемики в други области. Обявяването на „историографска война“ през 1967 г. оказало фатални въздействия и върху македонската историография, поради заплахата от „духовна анексия“ от българска страна, и тя отново се завърнала към методологически позиции от XIX век и оттогава стагнирала на значително по-ниско ниво в сравнение с другите югославски републики и съседните държави. Да цитирам: „Основната пречка за методологическото обновяване на македонската историческа наука несъмнено е вече посочената уникална симбиоза между политически активни историци, занимаващи се с история в свободното време (*Teilzeithistoriker*) и онези професионални историци, които поради специфичните дадености на социалистическа република Македония се посвещават усилено на конструирането на една политически ‘оперативна’ национална история. Тази степен на взаимозависимост между историография и политика няма равна на себе си дори в Източна и Югоизточна Европа“.<sup>17</sup>

За историографията на Македония (в друга работа) Трьобст си служи с понятието *Geschichtspolitik*, буквално „политика на историята“, но по-скоро „политика чрез историята“.<sup>18</sup> Понятието е заето от новото направление за анализ на водената от елита или от държавата „политика чрез история“, дефинирана като „публична конструкция на образи на история и идентичност, която се осъществява посредством ритуали и дискурси“, в опит „посредством тълкуване

---

<sup>15</sup> Трьобст се позовава на William Welsh, „Politics and scholarship in Bulgaria“ - *Balkan Studies* 8 (1967), 138-149.

<sup>16</sup> Troebst, *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse*, 72-79.

<sup>17</sup> Пак там, 240-242, цит. на 241.

<sup>18</sup> Stefan Troebst, „Geschichtspolitik und historische ‘Meistererzählungen’ in Makedonien vor und nach 1991“ in Stefan Troebsts, *Das makedonische Jahrhundert. Ausgewählte Aufsätze*, München, R. Oldenbourg Verlag, 2007, 425-442 (най-напред в *Österreichische Osthefte*, 44, 2002, 453-472). Има и превод на български от Румяна Прешленова под малко променено заглавие: Щефан Трьобст, „‘Метаразказите’ и политическите интерференции в историческата наука на Република Македония преди и след 1991 г.“ – *Историческо бъдеще*, 2002, бр. 1-2, 20-36.

на исторически събития да се създават идентичности“.<sup>19</sup> Както изтъква Трьобст, подобна „политика чрез историята“ в Македония е била провеждана с последователност от историци и политици във формата на исторически „голям разказ“ или метаразказ (Meistererzählung), преподаван и препредаван чрез контролиран от държавата инструментариум, включващ училището, църквата, армията, медиите, комунистическата партия и пр. По този начин се създава македонската национална идентичност, отговаряща на въпроса: кои са македонците?.<sup>20</sup> Този канонизиран метаразказ за историята на „македонския народ“ започва с идеята, че формирането на македонски народ и македонска нация съвпадат в средата на XIX век (в съответствие с марксистическия канон за възникване на нации в хода на капиталистическото развитие). След това формирането на македонския народ е предатирано по-назад с Охридското царство на цар Самуил, после с появата на славяните на Балканите през VI век и най-сетне - след излизането на славянството от мода с разпада на Югославия - с „античните корени“ от времето на Филип II и Александър Македонски през IV век пр.н.е. Разказът за борба за собствена македонска държавност в новата история пък има две кулминации: Илинденското въстание от 1903 г. и партизанската борба против българската, италианската и германската окупация през 1941-1945 г.<sup>21</sup> Както изтъква Трьобст, македонският разказ се отличава с етноцентризъм и антипатия към албанското малцинство и особено с антибългарска насоченост и табуиране на българския аспект на историята на Македония. След независимостта през 1991 г. се набелязват промени и разцепление на македонския академичен свят на просръбски и пробългарски лагер.

По мое мнение понятия като „политика чрез историята“ и по-широкото „политика на идентичностите“ се явяват много полезни за осмисляне на въпросните историографски спорове или „войни“. Доколкото предполагат силен държавен (и монопартиен) контрол върху производството на исторически знания, те изглеждат по-присъщи на държавния социализъм, отколкото на по-„либерални“ епохи. Разбира се, те са приложими и за българския случай през социалистическата епоха, особено в ранното време на силна марксистеска вулгаризация и сталинизъм, а и по-късно тъкмо за политически „чувствителни“ области на историческото познание, каквато е историографията за Македония. Но политика чрез историята се е правила и преди социализма в „буржоазната“ епоха в по-традиционни форми, със или без директно насърчаване и спонсориране от държавата.

Друго понятие с подобно значение е „пропаганда“, традиционно употребявано за борбите за спечелване на националната привързаност на населението на Македония под османска власт, водени от национални дейци - „пропагандисти“ от различни нации с различни средства, включително чрез исторически аргументи. Според македонските историци, „пропаганди“ водят не

---

<sup>19</sup> Petra Bock, Edgar Wolfrum, „Einleitung“, in *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik in internationalen Vergleich*. Hgg. DIESS. Göttingen, 1999, 7-14, цит. на 9. За политиката на историята в социалистическа и постсоциалистическа Югоизточна Европа вж. Wolfgang Höpken, *Vergangenheitspolitik im sozialistischen Vielvölkerstaat: Jugoslawien 1944-1991*, 210-243. Тук цит. по Stefan Troebst, „Geschichtspolitik und historische 'Meistererzählungen'“, 426-427. Вж. и друга посочена там литература.

<sup>20</sup> Troebst, „Geschichtspolitik und historische 'Meistererzählungen'“, 426.

<sup>21</sup> Пак там, 439.

само гърците и сърбите, но и българите, чиято пропаганда е особено опасна. Българските историци обаче не признават българската национална дейност в Македония за „пропаганда“, тъй като разглеждат населението там за „изконно“ българско, и оттук схващат и понятието изобщо в негативен смисъл. Обаче понятието, чието изначално значение е пропагандата на католическата вяра против Реформацията, може да се схване ценностно неутрално като работа за разпространяване на национално съзнание сред национално неосъзнато или поело в друга национална посока население. Ценностно неутрално използва това понятие след анализ на разни определения например Иван Илчев за външнополитическата пропагандна дейност на всички балкански страни от самото им създаване и особено по време на войните (Балканските и Първата световна), целяща създаване на благоприятен за своите национални цели образ сред европейската и американската общественост, като специално учените печатат своите материали на чужди езици. Въпросната пропаганда си служи с манипулация на символи, послания, внушения и пр. с цел да повлияе на политиката, в случая на Великите сили. Илчев изрично казва, че в своето изследване се е въздържал да заема оценъчна (морална) позиция по съдържанието на пропагандните послания, а се интересува по-скоро от ефективността им. Що се отнася до оправданията на пропагандата със справедливост, той цитира един показателен тост на американския морски офицер Стефан Декатур от 1816 г. - „За родината, права или не!“, т.е. все едно доколко права (което избира и за заглавие на своята книга).<sup>22</sup> Наред с другото, това отрезвява от абсолютизирането на собствената правота.

Може да се спомене и близкото до пропаганда модернизирано понятие за „публична дипломация“, дефинирано като „държавни кампании за комуникация с чуждото обществено мнение, за да се повлияе на неговото отношение по определени въпроси и в крайна сметка да се формира политиката на чуждото правителство“. Формите на публична дипломация са разнообразни, например обществени конференции, публикации, кампании в пресата и други медии, образователни програми, създаване на изследователски институти и културни центрове в чужбина, а действащите лица също са разнородни – политици и представители на разни заинтересувани групи, експерти, учени, общественици. Румънският историк Константин Йордаки изследва в тези термини българо-румънския конфликт за Добруджа.<sup>23</sup> Очевидно, публичната дипломация включва и политическото ангажиране на учени в търсене на международна подкрепа за своя кауза.

Македонската историография е предмет и на работи на Улф Брунбауер, който заема критична позиция към нея поради представянето на миналото по силно митологизиран начин.<sup>24</sup> Той отбелязва, че историците са едни от главните

---

<sup>22</sup> Иван Илчев, *Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821-1923)*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, особ. 12-22.

<sup>23</sup> Вж. Constantin Iordachi, „Diplomacy and the Making of a Geopolitical question: The Romanian-Bulgarian Conflict over Dobrudja, 1878-1947“ in *Entangled Histories of the Balkans. Volume Four: Concepts, Approaches, and (Self-)Representations*. Eds. Roumen Daskalov, Diana Mishkova, Tchavdar Marinov, Alexander Vezenkov, Leiden and Boston, Brill, 2017, 291-393, цит. на 299 и цитираната там литература.

<sup>24</sup> Ulf Brunnbauer, „Historiography, Myths and the Nation in the Republic of Macedonia“ in *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism*, ed. Ulf Brunnbauer, Münster, Lit Verlag, 2004, 165-200; Ulf Brunnbauer, „Ancient Nationhood and the Age-long

създатели на митове, особено при началното развитие на нациите, търсещи своя идентичност и легитимация чрез историята, като се позовава на Антъни Смит и Джордж Шьопфлин за функциите на националните митове.<sup>25</sup> Брунбауер изтъква специфичната нужда от митове за нови нации и конкретно на Балканите, където нациите се развиват по-късно от Западна Европа. Това важи особено за македонската нация, която освен това е подложена на силен историографски натиск и оспорване на нейните митове от съседните нации, особено от българската. По този начин „не само историята се политизира, но политиката се историзира“ и то най-вече в националистичен дух (а не толкова в класовата парадигма<sup>26</sup>), което югославското ръководство приело с разбиране и дори насърчило.<sup>27</sup>

Македонският национализъм и стремеж за разграничаване от съседите е насочен особено против българския тъкмо поради близостта на езика, културата и споделени части от историята и то под българско име, а също поради отричането от българска страна на самостоеен македонски език (считан за български диалект) с импликация и на нация, различна от българската. Но той е насочен и против гръцкия национализъм – с него в спор за (географска) Македония и за наследството на древна Македония на Филип и Александър Македонски. Брунбауер отбелязва специфичните трудности за македонската историография поради това, че идва по-късно след другите балкански национални историографии, когато всички значими събития и личности на „македонската история“ вече са усвоени и включени в тях, и които по този начин са обосновавали свои териториални претенции към областта и нейното население, така че всеки македонски национален разказ по необходимост попада в конфликт с тях. Особено остър е конфликтът (след 1958 г.) с българската историография, която счита Македония и нейното славянско православно население за част от собственото национално минало и отрича да има македонски език и нация. Затова македонските учени се заемат да конструират своя история най-вече чрез отделяне от българската в рязко противопоставяне на българската историография, като същевременно усвояват личности и явления от нея, включително средновековни като братята Кирил и Методий и техните ученици Климент и Наум, Самуиловата държава и др.<sup>28</sup>

---

Struggle for Statehood: Historiographic Myths in the Republic of Macedonia (FYROM)” in *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, Kolstø Pål, ed. London, Hurst, 2005, 262-296. Вж. и Ulf Brunnbauer “‘Pro-Serbian’ vs ‘Pro-Bulgarian’: Revisionism in Post-Socialist Macedonian Historiography” – *History Compass* 3 (2005), no 1, 1-17.

<sup>25</sup> Antony D. Smith, *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, Oxford University Press, 1999, 63-67. Това са в частност митове за произход, прародина, преселение, прадеди, основателски митове, за героичен или „златен“ век, за упадък и възраждане, за избраност и пр. Също Smith, Anthony. *National Identity*. Penguin Books, 1991, 22-23, 65-66, 128; Anthony Smith, *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Hanover, University Press of New England, 2000, 62-76, спец. за митове, символи и памет, 66-68. Също George Schöpflin, *Nations, Identity, Power*. London, Hurst, 2000, 81, 86.

<sup>26</sup> Вж. по този въпрос Wolfgang Höpken, *Zwischen ‘Klasse’ und ‘Nation’: Historiographie und ihre Meistererzählungen in Südosteuropa in der Zeit des Sozialismus*, *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas* 2 (2000), 15-60.

<sup>27</sup> Ulf Brunnbauer, “Ancient Nationhood and the Age-long Struggle“, 263-265, 268-269 (за институциите), цит. на 265.

<sup>28</sup> Пак там, 266, 270, 272-274, 275-277 (гръцкия историографски конфликт).

Брунбауер се спира на няколко основни линии на митологизиране в македонската историография: първо, произходът, отместван все по-назад, като се започва от XIX век на т.нар. македонско възраждане (преродба), през Самуиловото царство, до VII век и още по-назад до древните македонци във връзка със спора с Гърция през 90-те години на XX век. Второ, митологизиране на континуитета и то както географски като име, включващо освен Вардарска Македония също Егейска и Пиринска Македония, така и етническият континуитет и борбата за държавност. И трето, митологизиране на виктимизацията с нейното най-травматично събитие - разпокъсването на Македония през Балканските войни.<sup>29</sup> Брунбауер разглежда тези концепции като митологизирани не само защото често са в противоречие с „фактите“, а защото на мета-равнище, типично за мита, се стремят да осветят настоящето и да набележат пътища за бъдещето.<sup>30</sup>

Като характеристики на македонската историография Брунбауер отбелязва нейната консервативност и затвореност към международни тенденции, изцяло националистична насоченост, липсата на методологически иновации, примордиалистки и есенциалистки подход към националната и етническата идентичност като неподлежаща на промени даденост и избягването на модернистки и де-конструктивистки подходи, които биха показали новостта на македонската нация и ролята на политическите обстоятелства при нейното формиране, както и компенсацията с „ретроспективен национализъм“. По-нататък отбелязва фокусирането изцяло върху собствената нация, стремежът да се противодейства на „изкривяванията на истината“ от съседните историографии, конструирането на вътрешен враг в лицето на албанското малцинство и др.<sup>31</sup> Той посочва, че само уверени в себе си нации си позволяват отклоняване от националистичната парадигма, докато „за млади нации е типично да бъдат обсебени от въпроси за нацията, понеже създаването на национално минало е един от първите резони за модерната историография“.<sup>32</sup>

Ще се върна на тези проблеми по-нататък. Тук искам само да подчертая известна едностранчивост на работите на Брунбауер. Макар и да изтъква, че е важна не толкова степента на „неистинност“ на националните митове, а риторичната структура на тези разкази, придаващи „трансцедентно значение“ на историята като обяснение и на настоящето и очертаване на бъдещето, от критиката само на македонските митове, без подобна критика на митовете на съседните историографии, се получава впечатление за прекомерност на македонския случай. Наистина, при уговорката, че става дума за съвсем млада нация с уязвима национална идентичност и в особено трудно положение сред недоброжелателни съседи, което прави митовете толкова по-необходими за

---

<sup>29</sup> Пак там, 271-289; сходно в Ulf Brunnbauer, „Historiography, Myths and the Nation“, 176-190.

<sup>30</sup> Ulf Brunnbauer, „Historiography, Myths and the Nation“, 176, 199-200.

<sup>31</sup> Пак там, 188-189, 196-199.

<sup>32</sup> Пак там, 200. Вж. също Lory, Bernard. „Approches de l'identité macédonienne“ in *La République de Macédoine. Nouvelle venue dans le concert européen*, eds. Christophe Chiclet et Bernard Lory. Paris, Editions L'Harmattan, 1998, 13-32, спец. 14-15. Както изтъква този автор, повечето народи на Европа са изработили своята национална идентичност преди много време и са имали време да забравят волунтаристките аспекти, идеологическите очаквания и противоречията в процеса на това, докато македонците са „най-младият“ народ на континента. Освен това тяхната идентичност се основава върху тройно отхвърляне - гръцко, сръбско и българско.

поддържане на идентичността и самочувствието. В подобен смисъл може да се спомене и една българска работа на историка от Търновския университет Милен Михов върху македонската историография, която е добре обоснована теоретично, но също едностранчива в критиката, без да отбелязва значителните прилики с българския национален разказ.<sup>33</sup> На нея съм се спрял в третата глава. В известен смисъл настоящата работа се опитва да коригира тази едностранчивост чрез съпоставяне с българската историография и нейните митологизирания.

От специален интерес за моето начинание е и излязлата наскоро на английски език историографска книга на македонския историк Митко Панов, която използва съвременни подходи.<sup>34</sup> Втората, собствено историографска част (първата е за изворите) представя разните възгледи за Самуил и борбите му с Василий II от падането на Балканите под османска власт до днес. Избраният подход е поставянето им в политически контекст - панелински, панславянски, национални, югославистки, и пр. - и обясняването им изключително и директно чрез него. Панов не акцентира на разликата между национални дейци-пропагандисти и професионална историография и тълкува последната също като изцяло политически ориентирана. Главната идея е да изследва как, кога, от кого и при какви обстоятелства се актуализира „легендата“ за Самуил и Василий II и се възражда паметта за тях със специален фокус върху експлоатирането на Самуиловия дух или призрак като символ на Македония. Този символен процес започва с политическите борби за Македония в модерната епоха, когато най-напред българските автори вземат Самуил за „свой“, с което изявяват териториални претенции против гръцките дейци, а гръците съответно застават зад Василий II в своите претенции, като малко по-късно в спора се намесват и сръбските автори; развитието е проследено хронологически до днешния ден. Така Самуил става символ на „собственост“ върху Македония. Понеже процесът има символна страна, включени са и поети, писатели, драматурзи и художници, изобразили Самуил и неговата епоха. Самата професионална историография, въпреки многото цитирани автори обаче е представена твърде бегло и без да се държи сметка за вътрешната ѝ еволюция. На първата част, касаеща изворовата база за Самуиловата държава и приложените специфични подходи на анализ през призмата на византийската имперска идеология и византийската етнография се спирам на съответното място. Книгата на Панов носи метафоричното заглавие „ослепената държава“ в препратка към ослепените войници на Самуил, но с подтекст, че нейната (македонска?) същност е прикрита и обезобразена най-напред от тази идеология, а после в историографските борби за Македония.

В настоящата книга използвам понятието „големи разкази“ (или мета-разкази), което съм обяснил другаде и с което си служих в работата за историографията на Българското средновековие.<sup>35</sup> Съвсем накратко, за Големи или доминантни разкази (grand или master narratives, meta-narratives) се заговаря

---

<sup>33</sup> Милен Михов, *Политика в историята. Новата българска история и македонската историография 1944-2005 г.* Велико Търново, Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, 2006.

<sup>34</sup> Mitko B. Panov, *The Blinded State. Historiographic Debates about Samuel Cometopoulos and His State (10-th-11-th Century)*. Leiden-Boston: Brill, 2019.

<sup>35</sup> За понятието за Meistererzählung, което аз предпочитам да предам като „голям разказ“ вж. Румен Даскалов, *Големите разкази за Българското средновековие*. София, Рива 2018, 21-38.

след известната работа на Жан-Франсоа Лиотар «Постмодерната ситуация».<sup>36</sup> Той говори за Големи разкази (grand récits) във връзка с легитимацията на научното познание. Такива са, в частност, еманципаторският разказ на Френската революция за освобождение на човечеството от оковите на свещеници и тирани и спекулативният разказ на немския идеализъм (Фихте, Хегел) за диалектиката на Духа или реализацията на Идеята като мета-принцип, както и разказът за отношенията между наука, нация и държава (по-експлицитен при Хумболт). Според Лиотар, в постмодерната ситуация тези Големи разкази са загубили своята убедителност.

След Лиотар идеята за Големи разкази се популяризира и навлиза в различни сфери на социалното и хуманитарното познание, една от които е историческата наука. Алън Мегил различава няколко типа разкази в нея: конкретен разказ (narrative proper); господстващ или доминантен разказ (ако преведем така master narrative или Meistererzählung), претендиращ да дава авторитетно обяснение на определен сегмент от историята; голям разказ (grand narrative), който претендира да обяснява авторитетно историята изобщо, например, като прогресивно развитие на историята към граждански съюз на човечеството при Кант, към все по-голяма реализация на свободата при Хегел и т.н., най-сетне, метанаратив (metanarrative), който служи за обосноваване на самите Големи разкази, най-често с вяра в Бог или в иманентна рационалност на света.<sup>37</sup> Според една дефиниция изображенията на миналото придобиват статус на метаразказ (тук в различна от горната употреба) “когато тяхната валидност не е оспорвана или най-малкото са обществено доминиращи и едновременно с това образуват магнитно поле, което е в състояние да интегрира и да насочи по единен начин различните частици на историческите репрезентации”.<sup>38</sup> Или по-кратко: “метаразказ, т.е. разказ, който подрежда редица други истории”.<sup>39</sup>

Специално националните Големи (или мета-) разкази удовлетворяват важни идентификационни потребности и действат социално интегриращо, като реагират на промените в обществото със смяна на доминантните тълкувания; те предлагат и ориентация в бъдещето. С възхода на националните държави и

---

<sup>36</sup> Jean-Francois Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (Manchester University Press, 1984, French edition 1979) esp. XXIV-XXV, 31-34, 37-38, 51, 60, 65. Има и българско издание: *Постмодерната ситуация* (София, Критика и хуманизъм, 1993).

<sup>37</sup> Allan Megill, “‘Grand Narrative’ and the Discipline of History”, in: *A New Philosophy of History*, ed. Frank Ankersmit and Hans Kellner (Chicago, The University of Chicago Press, 1995), 151-173, esp. 152-153.

<sup>38</sup> Middell, Mathias, Monika Gibas, Frank Hadler, “Sinnstiftung durch historisches Erzählen. Überlegungen zu Funktionsmechanismen von Representationen des Vergangenen” in *Komparativ. Zugänge zu historischen Meistererzählungen*. Hrs. Mathias Middell, Monika Gibas, Frank Hadler. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2000, 7-35, цит. 24. Подобно определение при Konrad Jarausch, Martin Sabrow, “‘Meistererzählungen’ - Zur Karriere eines Begriffs”, in *Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*, Hrsg. Konrad Jarausch und Martin Sabrow (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002), 9-32. Определението гласи: «кохерентно, снабдено с еднозначна перспектива и по правило насочено към националната държава историческо изложение, чиято сила на въздействие действа не само вътретреницино като създаващо школа, но постига и обществена доминация» (16).

<sup>39</sup> Lynn Hunt, “Geschichte jenseits der Gesellschaftstheorie”, in: *Geschichte schreiben in der Postmoderne*, ed. Christoph Conrad und Martina Kessel (Stuttgart, Philipp Reclam, 1994), 98-122, цит. 113.

национализма през XIX век, Големите разкази се развиват като продукт и фактор на този нов тип социална интеграция: историята на собствената нация става главна интерпретативна рамка за подреждане и спояване на историческото познание в създаващ смисъл Голям разказ – нацията се легитимира чрез конструиране на континуитет от митологизиран произход до настоящето. Разказите са организирани около важни герои и събития; отнасят се към определено пространство и прокарват разграничения, а именно, разделят групата “ние” от другите (“те”). След 1945 г. Големите разкази се проблематизират в много европейски страни чрез алтернативни опити, например прекриващо националните рамки разглеждане на общите основи на “Запада”, универсално-историческото измерение на марксизма, историята на жените и пола, глобална история и др.<sup>40</sup>

Настоящата книга касае определен сегмент от историята (българска, македонска, сръбска), чиито разкази според горната класификация са доминантни (master narratives), но предпочитам да ги наричам Големи разкази, понеже това понятие е получило гражданственост у нас, или метаразкази. Така или иначе термините не са кодифицирани и се употребяват взаимозаменяемо, особено доминантни, големи и метаразкази. Тук понятието за Големи разкази използвам най-вече с оглед на българския национален разказ за средновековието (който съм разгледал другаде) и на македонския, който се наслаждава плътно върху българския, също за по-късни епохи (които не разглеждам), като го оспорва и се опитва да преинтерпретира част от него като свой. Сръбският голям разказ не разглеждам така цялостно, макар да се спирам и на него, понеже той се пресича само на места с българския, а иначе и двата разполагат и с други територии, събития и герои.

Понятието за национален разказ се прилага към „македонския въпрос“ от социологическа перспектива Виктор Рудометоф с оглед на конструирането на национална идентичност от журналисти, аматьори историци и активисти от всякакъв тип, както и сплитанията (intertwining) между нея и колективната памет.<sup>41</sup> Той се занимава с конструирането на „гръцки, български и македонски разкази, които оформят колективна памет и произвеждат специфични политически идентичности, които са взаимно изключващи се“; тези наративи представляват „символна битка за ‘притежание’ на културната и историческата традиция на областта“.<sup>42</sup>

Историческият национален наратив, от който се интересува Рудометоф, се изгражда от учебници, публични речи на политици и общественици на национални чествания, публични лекции, журналистика в медиите, картини и фотографски изображения, художествени и документални филми, изложби и пр., също научни работи, които възпроизвеждат ортодоксалните възгледи и според справедливата му забележка „имат способността да формират общественото възприятие дори в случаи, когато тяхното прокламирано минало няма никаква връзка с действителните исторически събития“. Изследователите на колективната памет правят разлика между история и възпоминание (commemoration), именно за да отделят митологическото интерпретиране на

---

<sup>40</sup> Mathias Middell, Monika Gibas, Frank Hadler, “Sinnstiftung durch historisches Erzählen”, 25-28, 30.

<sup>41</sup> Victor Roudometof, *Collective Memory, National Identity, and Ethnic Conflict*. Westport, Connecticut, London: Praeger, 2002.

<sup>42</sup> Пак там, 3, 5.

миналото от наличното в историческите извори (historical record). Но според Рудометоф това различаване е валидно само когато историческата наука е достатъчно професионализирана и диференцирана от държавата и сродни на нея институции, но не и на Балканите и тяхната диаспора с нейния национализъм от разстояние (long-distance nationalism), където, следователно, научната продукция е тясно свързана с производството на колективна памет.<sup>43</sup>

„Културната логика“ на националните наративи, т.е. начинът на организиране и структуриране на купищата архивна информация, включва в частност търсенето на произход, конструирането на континуитет, идентифицирането на периоди на слава и упадък, търсенето на значение и цел в битието на народите и идентифицирането на съдба в начина на протичане на историята. Публичните възпоминания и другите „форми на културно възпроизводство“ оперират според логиката на националния наратив, като го илюстрират, осветяват, разширяват и обогатяват с допълнителни имена, места и действия. Значителна роля играят местните интелектуалци: освен академични историци, също журналисти, историци аматьори, лидери на общности и др. При това националните наративи имат огромна власт над общественото въображение, като допринасят за развитие на нацията именно като „общност във въображението“<sup>44</sup> и се усещат и кодифицират като морални императиви. Особено конфликтна е ситуацията, когато две или повече нации претендират за една и съща територия като своя. Примери освен Македония са Елзас-Лорен между Франция и Германия, Босна-Херцеговина през 90-те на XX век и много други, пораждащи ожесточени спорове, които не допускат компромис без усещане за предателство спрямо нещо като национална мисия.<sup>45</sup>

Рудометоф отбелязва два подхода към националния разказ: или изследователят да ситуира своите съображения в самата негова структура, или да го оспори пряко или непряко, което е особено трудно, ако прави академична кариера в ортодоксията на местната среда. Избраният от него подход към македонския въпрос е да разглежда наративите на съперническите си страни по равнопоставен начин - не като обективни описания (accounts) на исторически процес, а като форми на колективна памет.<sup>46</sup> Рудометоф смята, че като сравни македонския разказ и оспорващите го гръцки и български разказ и като ги противопостави един на друг ще може да обясни защо хората, които вярват в единия, намират другия за толкова обиден за националната им идентичност. Според него, произходът и природата на тези съпернически си разкази и техните контрастиращи перспективи могат да бъдат обяснени само като се разгледат техните предпоставки и отношението им към политически проекти като национално формиране, иредентизъм и пр. в контекста на местните държави. Тези проекти започват със сблъскващите се национални претенции за европейските територии на Османската империя, минават през държавните политики на културна хомогенизация от междувоенния период, и включват ролята на комунистическите партии и емиграцията тогава и особено след Втората световна война. За да контрира предпоставянето на континуитет в

---

<sup>43</sup> Пак там, 13, 15, 190-191.

<sup>44</sup> Бенедикт Андерсън, *Въобразените общности: Размишления върху произхода и разпространението на национализма*. София, Критика и хуманизъм, 1998 (оригинално: Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 1983).

<sup>45</sup> Roudometof, *Collective Memory*, 8-9, 191-192.

<sup>46</sup> Пак там, 6-7, 12.

националите разкази, той предлага алтернативния „генеалогически“ подход на Мишел Фуко (рефериращ към Ницше) за установяване на разломи (ruptures) и дисконтинуитети и за подриване на търсенето на произход, като разглежда производството на знания в отношението им към динамиката на властта и господството - една „археология“ на знанието.<sup>47</sup>

За себе си Рудометоф твърди, че заема ценностно-неутрална позиция по отношение на качеството, достоверността и фактичката точност на различните наративи и се стреми да анализира техните взаимоотношения, празноти и противоречия и да разкрие произхода им в политическите проекти на национално формиране и иредентизъм. А също, че развива анализа на „македонския въпрос“ отвъд критиката на отделните национални наративи (включително македонския) към „трета“ перспектива, която признава македонската национална идентичност, но без презумпцията, че датира отпреди модерния свят, а че формирането ѝ започва късно и в динамична игра между съперниците в периода след 1860 г. При това той изхожда от идеята, че националната идентичност е социално конструирана и се стреми да разкрие ролята на различните фактори и участници в нейното формиране.<sup>48</sup> (Нещо подобно прави Чавдар Маринов, но по-задълбочено и с фокус върху произвеждането на македонския национализъм чрез „преплитане“ на факторите – български, сръбски, гръцки и македонски.<sup>49</sup>)

Възражението ми към Рудометоф е, че за обяснение на острите национални конфликти на Балканите разчита твърде много на противопоставянето (като го заостря) между граждански тип национализъм, наблягащ върху граждански права и териториалност на държавата, предполагаемо свойствен най-вече на Запада, и етнонационализъм, наблягащ на етнически континуитет и културно наследство, предполагаемо присъщ главно на Балканите и Източна Европа, макар да признава, че етнонационализъм и подобни конфликти се срещат и на Запад. За разлика от универсалния принцип на гражданството (citizenship), партикуларният принцип на националността (nationhood) според него заостря по същата логика и конфликта между историческите национални разкази и те се използват, за да оправдаят иредентистки претенции.<sup>50</sup>

За разлика от това схващане на националния наратив като популярни представи за историята, създавани по споменатите начини и чрез споменатите средства, в тази работа се занимавам най-вече с професионалната историография, която наистина се явява извор, а понякога и пряко се занимава с подобни популяризации, изграждащи национална идентичност. Моята работа обаче навлиза в специализираното познание и начините, по които процедира, като същевременно търси опора в изворите. Затова и националните разкази,

---

<sup>47</sup> Roudometof, *Collective Memory*, 9, 22. Превод на Фуко на български в Мишел Фуко, „Ницше, генеалогията, историята“ в Мишел Фуко, *Генеалогия на модерността*, прев. Владимир Градев, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, 118-138.

<sup>48</sup> Roudometof, *Collective Memory*, 77, 195-196.

<sup>49</sup> Чавдар Маринов, „Прочута Македонийо, земльо на Александър: Македонската идентичност на кръстопътя на гръцкия, българския и сръбския национализъм“ в *Преpletените истории на Балканите*, т. 1. *Национални идеологии и езикови политики*, съст. Румен Даскалов и Чавдар Маринов. София, Нов български университет, 2013, 279-335

<sup>50</sup> Пак там, 16-21, 205-207.

които разглеждам, са по-специализирани, комплицирани, и имат свои особености в сравнение с популярните разкази. Моят подход не е социологически или антропологически, изследващ актуално битувачи в „колективното съзнание“ исторически представи, а историографски, навлизащ в еволюцията на писането на история. Ако се спрях сравнително подробно на този автор, то е за да изтъкна някои възможни (все едно дали ще ги наречем социологически) подходи към конфликтующи национални разкази, преди да изясня моя в заключението.

И антропологът Данфорт търси адекватен подход към абсолютно противоречащи си национални разкази като гръцкия и македонския, към чиито популярни версии подхожда със средствата на своята дисциплина. Той смята, че може да намери някакъв неутрален вариант между силно политизирани и пристрастни национални разкази, и че антрополозите изобщо трябва да поддържат „аналитична дистанция“ между националистичния дискурс, за който пишат, и антропологическия дискурс, на който те самите пишат.<sup>51</sup> Данфорт е на мнение, че подобна неутрална позиция може да се постигне чрез „деконструкция или дереификация на есенциалистките тенденции на националистичните концепции за култура и идентичност“ и с демонстрирането, че културата и идентичността са „социално и исторически конструирани“. По този начин антрополозите „могат да избегнат непреднамерено ратифициране на националистичните претенции за естественост на националните култури и вроденост на националните идентичности“.<sup>52</sup> В същото време антрополозите трябва да наблегнат, че характеризирането на националните общности и на техните идентичности като „изобретени“ (Хобсбом и Рейнджър<sup>53</sup>) и „въобразени“ (Андерсън<sup>54</sup>) не бива да се разбира в смисъл на „въображаеми“ и „фалшиви“ или „нереални“, а като „конструирани“, „създадени“ или „направени“. Освен това те имат моралната отговорност да не позволят техните „деструктивни“ анализи да бъдат използвани против хора (особено малцинствени групи), чиято културна идентичност се легитимира от такива идеологии като „автентична“. Обаче смята, че антропологическата перспектива задължава да се посочва и на тях, както на националните мнозинства в държави с асимилационна политика, че техните идентичности и култури са еднакво конструирани и същевременно еднакво реални. В същото време Данфорт отчита тенденцията за третиране на даден аспект на историята или културата на дадена нация като нейна изключителна собственост; затова опитите на друга нация да апроприира този аспект се схваща от националистите като заплаха за териториалната цялост на дадената нация и дори за нейното съществуване. Като антидот обаче той не може да противопостави друго, освен твърде беззъбото методологическо указание, че антрополозите трябва да разглеждат културите не като „отделни ясно

---

<sup>51</sup> Loring Danforth, *The Macedonian Conflict. Ethnic Nationalism in a Transnational World*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1995.

<sup>52</sup> Пак там, 23.

<sup>53</sup> Eric Hobsbawm, Terence Ranger, *The Invention of Tradition*. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1983.

<sup>54</sup> Бенедикт Андерсън, *Въобразените общности: Размишления върху произхода и разпространението на национализма*. София, Критика и хуманизъм, 1998 (оригинално: Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 1983).

отграничени (bounded) и хомогенни цялости“, а като „континуум от припокриващи се различия, характеризиращи се с хетерогенност и промяна“.<sup>55</sup>

Данфорт се интересува най-вече от споровете между македонските и гръцките историци относно античната история, особено дали древните македонци са били етнически различни от античните гърци, чийто залог в модерната е епоха е и кой може да претендира за тяхното наследство. Той представя двата силно пристрастни национални разказа и обяснява трудността за дистанциране от подобни националистични разкази. На свой ред предлага балансиран и ненационалистичен „антропологически“ разказ за същото, най-вече чрез привеждане на разните участващи фактори и сили, както и изобщо начина на формирането на национализми и национални идентичности на Балканите. Лично аз смятам, че колкото и този разказ да е балансиран, нещата не са така прости, най-малкото понеже подобни разкази се четат с една или друга нагласа от националистичните автори и се привеждат в подкрепа на определена национална „теза“, дори когато не са преднамерено създадени и са минали години, както ще стане ясно от употребата на неутрални автори в настоящата книга. Национализмът просто не допуска неутралност по въпроси, които счита за национално важни.

Настоящата работа се занимава тъкмо с подобни особено вирулентни спорове за национални идентичности и за „притежание“ (като наследство) на сегменти от историята (населения, исторически фигури, събития, явления и пр.) между български и македонски историци и „арбитражната“ (понякога подклаждаща) роля на сръбските историци. За разлика от Данфорт с неговия антропологически интерес към разказите в настоящето, в тази работа се задълбочавам в професионалната историография, без да се опитвам да съставя „трети“ разказ за формиране на македонската национална идентичност с претенцията да бъде научен и неутрален. Не само понеже не вярвам особено в подобна неутралност при дискусия на силно политизирани въпроси, а и понеже, както ще се види по-нататък, интересува ме не толкова „истинският“ разказ, а тъкмо заинтересуваните „изкривявания“ и техните стратегии. А иначе съпоставям и така „релативирам“ и двата разказа чрез разкриване на техните еднакви националистични предпоставяния, като митологизиране на произхода, постулиране на континуитет, есенциализация на етничността и нейната националистична политизация и пр. Упражнявам критика и от позицията на някои по-теоретични възгледи за етничността и нацията и на тяхното значение през Средновековието.

От голямо значение за моята гледна точка е една кратка работа на Чавдар Маринов, където се поставят фундаментални въпроси на българския и македонския национализъм, на историческия (голям) разказ, който той произвежда, и на присъщия на него режим на истинност (и фактичност).<sup>56</sup> Маринов проблематизира имплицитното за някои твърдолинейни български национални и националистични историци понятие за истинност, респ. лъжа (или фалшификация). То всъщност има двойствена претенция за валидност – като едновременно „фактическа истинност“ в смисъл на съобразеност с историческите „факти“ (т.е. нещо е вярно) и на „нормативна правилност“ в смисъл на „казване на истината“ (аз говоря истината, цялата истина и само

---

<sup>55</sup> Loring. *The Macedonian Conflict*, 24-26.

<sup>56</sup> Чавдар Маринов, „За лъжите на македонизма и митовите за българщината в Македония“ – *Критика и хуманизъм*, кн. 12, бр. 3, 2001, 56-88.

истината!), при което всяка алтернативна позиция представлява лъжа или фалшификация и е морално осъдителна. Българските националистични историци боравят тъкмо с тази двойствена истинност, за да отрекат историческото „право на съществуване“ на македонската нация.<sup>57</sup>

Въпросът „вярно ли е?“ според Маринов се отнася всъщност не до нещо конкретно - тогава може да получи еднозначен отговор, а до „цялостната концептуална и идеологическа решетка на историка“ и в този случай не би могъл да получи (еднозначен) отговор. Това е така, понеже ангажираният с определена национална позиция историк неизбежно споделя „органическата солидарност на националното“, което в българския и в македонския случай се разбира в „субстанциализиращ етнически смисъл“. Произведеният от подобна национално ангажирана позиция разказ „не може никога да бъде резултат на една безостатъчна емпирично-аналитична реконструкция на миналото“. За този тип история е характерно „генеалогично четене“ на миналото в смисъл, че историкът се връща отново и отново към началата на националното дори за пред-национални епохи. Това означава, че в действителната хетеротопия на пред-националното минало той търси да открие „все същото“ – тъждеството, идентичността със собствения национален разказ. Маринов реферира към концепцията за мита на Леви-Строс, който обяснява неговия начин на процедиране с потребността да се разреши едно непонятно противоречие, да се „снее“ неразрешим парадокс, да се редуцира напрежението между два непримирими елемента, а именно, чрез свеждането им до (или заместването им с) все по-близки такива чак до тъждество. Така националната история прави „от две – едно“, т.е. прави миналото национално - „национализира“ го. С други думи националната историография при „четене“ на миналото, респ. при произвеждането на „историческа истина“ от него процедира митологически, изглаждайки противоречията и уподобявайки миналото с познатото и своето.

Свеждането на хетеротопното минало до еднородно национално минало се извършва в частност чрез селекция на използвания исторически материал, а именно, издирване в инвентара от текстове, паметници и „места на паметта“ на все тъждественото на собствения национален разказ, т.е. онова, което изглежда тъждествено или може да бъде уподобено. Маринов дава като пример четенето на средновековни „етноними“ през съвременни реалности - като квазинационални. В процеса на тази селекция историкът определя „какво би могло да се промовира до статута на исторически ‘факт’, за разлика от другото, което минава за периферно и несъществено“, и заедно с това създава „подходящата наративна матрица на ‘истинния разказ’“. Така българската и македонската историография представляват „различни един спрямо друг режими на продуциране на историческа релевантност и ‘фактичност’“.

Хетеротопното минало се свежда към национално, генериращо съответни истини, и по още един начин – чрез постоянно завръщане към унаследените от националната традиция и фундаращи националната идеология разкази. Въпросът е и в това, че историкът не е пионер, срещащ миналото за първи път и в автентичен вид (макар да се изкушава от подобна мисъл), а винаги се изправя пред утвърден от националната традиция наратив (българският тръгва

---

<sup>57</sup> Димитров, Божидар. *Десетте лъжи на македонизма*. София, Анико, 2000; Църнушанов, Коста. *Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992.

от Паисий), който задава казано по кантиански „условията за възможността“ на собствения му разказ. Така „границата между историографска реконструкция и национална идеология изчезва, като последицата е възпроизвеждането на една сакрализирана традиция“ и „митологично адаптиране на миналото“ към вече написаната „историческа истина“, с други думи - допълнителен митологизиращ момент. Всичко това всъщност произтича не толкова от познавателен интерес към миналото, колкото от интерес за създаване на (национална) идентичност. Най-сетне, самите национални разкази се градят около основни (български и македонски) митове - етногенезата, Възраждането, революционната борба. Според Маринов, отивайки по-дълбоко, „митологично“ не значи неистинно, а „всъщност *самите истини* на националните историографии са възможни само благодарение на *митовете* на определени национални традиции“ (курсив Ч.М.).<sup>58</sup>

Ако перифразирам, упростявайки: националните истории „национализират“ миналото в смисъл, че го форматират в съответствие със своя интерес, едновременно познавателен и идентичностен (второто повече от първото) и от своите предпоставки. Това са най-вече приматът на нацията (своята), с която историкът е ангажиран като с „кауза“, съществуването на неин етнически предходник, както и някои основополагащи митове. В съответствие с тези предпоставки се подбират „фактите“ и се конструира разказът, при което различността и другостта на миналото се заличават и свеждат до еднородността на националното. Националните истории функционират в свой „режим на истинност“, който има мета-характер и се определя не толкова от истинността на конкретни „факти“, колкото на цялостната национална конструкция или разказ, така че по-скоро „фактите“ зависят от съобразността им с (логиката на) цялостната конструкция. В този смисъл истината тук е автореференциална или тавтологична – тя се състои в утвърждаването по разни предмети и начини на собствената гледна точка и налагането на цялостния разказ за „своето“ („ние“) като истинен, респ. рязко отхвърляне на истинността на всяка алтернатива.

Моята работа отива отвъд направеното що се отнася до споровете за Средновековието между въпросните три историографии в няколко отношения. Най-напред по своята обхватност, по цялото „протекание“ от зараждането им до днес. Наистина, представени са споровете само за Средновековието, а не за други епохи, което би било свръхзадача и невъзможно за обхващане в дълбочина. Но пък за Средновековието е представен целият спектър от дискутирани въпроси, споровете са дадени в тяхната еволюция, включително влиянията между възгледи и автори, с референции към предходни (и бъдещи) мнения. Наблегнато е на съдържателната част на споровете, а не само на идеологическите им пристрастия, както и на връзката им с цялостните Големи национални разкази. Вътрешният обществено-политически контекст и международните отношения представляват фон на тези спорове, чието представяне ги обяснява в определена степен. По-задълбоченото навлизане в историографските схватки е оправдано и от факта, че сръбските и особено македонските концепции са засягани в българската историография от времето на социализма твърде бегло и без навлизане в техните основания и аргументи, при това центрирано върху пунктове от важност за българската страна, а не във връзка с техните национални разкази. Основни македонски автори и книги дори бяха забранени за българската публика - „засекретени“ в спецфондовете на

---

<sup>58</sup> Маринов, „За лъжите на македонизма“, всичко дотук 56-58.

Народната библиотека. Третирането на споровете от чужди автори макар по-балансирано и „справедливо“, е твърде схематично. Все пак има отделни примери за запазване на дистанция и неутралност и от автори от региона (Сърджан Пириватрич, разгледан по-нататък), но и те са насочени на първо място към възможно най-голямо доближаване до историческата „истина“.

В историографските спорове тук се интересувам главно от – ако се изразя парадоксално - „неистината“, по-точно от влиянието на предварително заетата позиция, най-често национална и по-остро националистична (но и има и други) върху осмислянето на историческите „факти“, както и от конкуликуващите интерпретации на едни и същи „факти“ с претенции все за истинност. Интересувам се от неща като нагласянето на хронологията: едно или две изхождащи от Македония въстания?, от заинтересовани и затова упорити грешки като „автономията“ на България под византийска власт. Занимавам се с различните стратегии и тактически ходове на историческите изложения, например разните ретроспективни класификации на славяните, основани на дребни езикови различия, с оглед на бъдещите нации и техните териториални претенции. Занимавам се и с привежданите аргументи, а също с използвания речник в реториката на убеждаването - всичко с цел да се синхронизират „фактите“ със собствената национално обусловена позиция. Оттук и вниманието ми към начина, по който авторите подхождат към изворите и как от тях конструират „факти“, за да намерят опора на собствената позиция, особено в ключови места. Това прави възможно да се открият конструкиите, наслагдаващи се „над“ и „отвъд“ казаното в изворите и да се види как извлечените от тях „факти“ се осмислят и поместват в историографски разкази с определена, най-вече национална насоченост. Всичко това налага известна „повтаряемост“ в изброяването на събитията, но с различно подреждане и интерпретиране и с различни емоционално оцветени думи (емотиви), което е неизбежно при една история на неистината и на заблужденията при писането на история.

Все пак целта ми тук не е да подложa на критика митологизирането или идеологизирането на историята, което предполага, че може да се отдели някаква „чиста“ истина, което за мен е крайно съмнително. Тук не мога да навляза по-дълбоко в проблемите за историческата истинност, с чиито неизбежен перспективизъм е по-добре да живеем, вместо с „благородния“ позитивистки блян за „обективността“.<sup>59</sup> Но в случая става дума за друго. За националистичните историци, които са главен обект на настоящата работа, историческата „истина“ е функция на националната матрица, през която се гледа миналото. Тук става дума не просто за неизбежното налагане на разни интерпретации върху определени „факти“ и хронологии на развитие, тъй като никой не се интересува от гола хронология („анали“ и „хроника“ при Хейдън Уайт<sup>60</sup>, „рехаво описание“ по антрополога Клифърд Гийрц<sup>61</sup>), а от нейното осмисляне и интерпретиране, което „разчита“ (и всъщност влага) значения в

---

<sup>59</sup> Peter Novick, *That Noble Dream. The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*, Cambridge University Press, 1988. Вж. и моята дискусия на проблеми на обективността и истината в българската историческа наука в Румен Даскалов, *От Стамболов до Живков*, 447-496 (заклучението).

<sup>60</sup> Hayden White, "The Value of Narrativity in the Representation of Reality", in Hayden White, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1998, 1-25.

<sup>61</sup> Clifford Geertz, "Thick Description: Toward an Interpretative Theory of Culture" in Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books, 1973, 3-30.

станалото: „същинска“ история или „плътно описание“ в антропологията. Но аз се интересувам не от това, а от „втвърдяването“ на определена интерпретация в национална позиция, която става „истината“. Например, в определена (непълна) степен може да се реконструира хронологията на падането на източната част на българската държава и начина на основаване и развитие на Самуиловото царство. Но ще видим най-различни заинтересовани „разчитания“ на смисъла на събитията в национална матрица. Самата извлечена от византийски и други източници хронология също далеч от това да представлява чиста хронология, е само гръбнак на разказ, обрасъл с редица тълкувания на средновековните хронисти и историци според техните интереси и контекст. Върху това се „надстрояват“ тълкуванията на днешните историци, които „разчитат“ (всъщност, влагат) други значения в казаното – и реално го „пренаписват“ от национални позиции.

В настоящата работа особено значение има проследяването не само на филиацията и еволюцията на идеите, а и на референциалността, т.е. както на цитиранията на учени от своя „лагер“ (интра-референциалност), така и особено важно – отправки към учени от противниковия „лагер“ (интер-референциалност), както и към „незаинтересовани“ учени с удобни за собствената позиция възгледи. Особено внимание е обърнато на начина, по който македонските учени привеждат в своя подкрепа възгледи на български автори.

Тук бих искал да отбележа огромния критичен потенциал на (историята на) историографията, в която най-общо се помещава настоящата книга. За съжаление тази област е силно negliжирана от историците на балканските страни и все още е считана за „помощна дисциплина“. Това, което върви под рубриката „историография“, както историята на писането на история все още традиционно се нарича в региона, е скучноватото представяне на някоя историческа книга (или цялостното творчество на „класически“ автор) с оглед на приеманото в момента за доказано или за погрешно: „факти“ и интерпретации. Има някои достойни изключения, най-известно от които е изследването на митовите в румънското „историческо съзнание“ от Лучиан Боя<sup>62</sup>, изследването на гръцката историография от Ефи Гази<sup>63</sup>, на модерното гръцко „историческо въображение“ от Антонис Лякос<sup>64</sup>, на полемиките в югославската историография на Коста Николич<sup>65</sup> и може би и моите книги за българската историография върху средновековния и модерния период<sup>66</sup>. Но във всички тези случаи се касае за третиране на определена национална историография, така да се каже „отвътре“. В настоящата книга се занимавам „транснационално“ с няколко балкански национални историографии, като разглеждам „войните“, които са водили и водят

---

<sup>62</sup> Lucian Boia, *History and Myth in Romanian Consciousness*. Budapest: CEU Press, 2001 (има и превод на български: Лучиан Боя, *История и мит в румънското съзнание*. София, Критика и хуманизъм, 1010).

<sup>63</sup> Effi Gazi, *Scientific National History. The Greek Case in Comparative Perspective*. Peter Lang, 2000.

<sup>64</sup> Antonis Liakos, „The Construction of National Time: The Making of the Modern Greek Historical Imagination“ - *Mediterranean Historical Review* 16 (2001), no. 1, 27-42.

<sup>65</sup> Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije. Polemike o jugoslavenskoj istoriografiji, 1961-1991*. Beograd, 2003.

<sup>66</sup> Румен Даскалов, *Големите разкази за Българското средновековие*, София: Рива, 2018; *Как се мисли Българското възраждане. 10 години по-късно. Второ допълнено издание*, София, Просвета, 2013; *От Стамболов до Живков. Големите спорове за новата българска история*, София: Гутенберг, 2009.

една с друга, които в същото време представляват и точки на пресичане и сплитане на техните национални Големи разкази.

Изследването на толкова негативни феномени като разпри между съперничаещи си историографски традиции е поучително в много отношения, особено ако достигне по-широка непредубедена публика. Изправянето пред други перспективи, различни от внедрената национална перспектива, разкрива нови хоризонти и може да повлияе позитивно върху възприемането на Другия. Самото съпоставяне на различните перспективи има за ефект тяхното балансиране и взаимно коригиране, и може до известна степен да ги релативизира. Дали това е в състояние да отслаби враждебни нагласи в региона е друг въпрос, който зависи и от степента на предубеденост и индоктринираност на публиката, но поне такова е разумното очакване. Парадоксално изразено, надеждата е чрез изучаване на историографските конфликти да се отслаби реален конфликт. Във всеки случай може резонно да се очаква като резултат поне нарастване на разбирането и толерантността.

За настоящата работа бих искал да изразя своята благодарност преди всичко към Фонда за научни изследвания за щедрата подкрепа на ръководения от мен проект „Балкански историографски войни“ по националната научна програма „Вихрен 2021“ (договор КП 06-ДВ/7), чийто резултат е настоящата книга. Задължен съм и на моите сътрудници и съмишленици историци Чавдар Маринов, Диана Мишкова и Александър Везенков, с които многократно съм обсъждал идеите на настоящата книга и съм получавал полезни съвети и насърчение.